

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

МАКСИМІВ ІРИНА ІГОРІВНА

УДК 159:343.915

**Юридико-психологічна характеристика використання дітей для заняття
жебрацтвом**

19.00.06 – юридична психологія

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ – 2024

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національній академії внутрішніх справ, МВС України

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, професор

Казміренко Людмила Іванівна,

Національна академія внутрішніх справ,

професор кафедри юридичної психології

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор

Мозоль Станіслав Анатолійович,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

декан факультету № 2

доктор юридичних наук

Пономарьова Тетяна Ігорівна,

Донецький державний університет внутрішніх справ,

завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем

запобігання кримінальним правопорушенням факультету № 3

Захист відбудеться «04» жовтня 2024 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 в Національній академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ-35, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «04» вересня 2024 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Віталій КРАВЕЦЬ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Основний Закон гарантує державний захист дитинства та рівність дітей у правах незалежно від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним. Зазначене в комплексі набуває важливого значення в умовах повномасштабної збройної агресії РФ, зумовлює необхідність визначення державної політики у сфері захисту дитинства пріоритетним напрямом розвитку українського суспільства під час війни та в післявоєнний період.

Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини (1991) і Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990), Україна взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання з упровадження і дотримання міжнародних стандартів прав дитини, відповідно до яких вона забезпечує добробут, охорону здоров'я, житло, освіту для кожної дитини без жодної дискримінації.

Складнощі воєнного лихоліття, неналежна унормованість механізму реалізації правового захисту дітей створили сприятливе підґрунтя для поширення такого негативного явища, як використання дітей для заняття жебрацтвом. Дослідження цієї проблематики актуалізується в контексті об'єктивного пожвавлення внутрішніх міграційних процесів, зростання рівня бездоглядності й безпритульності дітей, обмеження впливу на виховання молоді з боку соціальних інститутів тощо. Слід зауважити і про брак єдиної цілісної концепції охорони сім'ї та дитинства, зокрема щодо захисту дітей від насильства та різних форм експлуатації.

Згідно з офіційними даними Офісу Генерального прокурора, МВС і Національної поліції України, упродовж 2012–2024 років зареєстровано 197 злочинів, передбачених ст. 150-1 КК України, і 148 – за ст. 304 КК України. Утім науковці та практики аргументовано вважають, що відповідній групі кримінально протиправних діянь притаманний високий рівень латентності через специфічність суб'єкта, складність документування та недооцінювання їх суспільної небезпечності.

Вивчення комплексу питань дитячого жебрацтва не є новим для юридичної та психологічної наук. Аспекти кримінально-правової та психологічної характеристик запобігання втягненню дітей у злочинну або іншу асоціальну діяльність у різні часи було висвітлено в роботах Л. С. Алексеєва, Т. С. Барила, О. І. Белова, Ф. Г. Бурчака, С. Ф. Денисова, А. В. Дан, В. В. Дзундзи, С. Г. Киренка, І. С. Кона, І. П. Лановенка, С. А. Мозоля, А. М. Нечаєва, Т. І. Пономарьової, Б. Ю. Шапіро та ін. Аналіз психологічної складової означеної проблеми здійснено в працях юридичних психологів київської школи, а саме: Ю. І. Ємець, Л. І. Казміренко, М. В. Костицького, О. І. Кудерміної, В. С. Медведєва, О. Є. Мойсеєвої, Л. І. Мороз, І. М. Охріменка та ін.

Водночас слід констатувати, що жебрацтво як юридико-психологічний, юридико-соціальний феномен є недостатньо дослідженим, і лише останніми роками цю прогалину поступово, хоч і переважно фрагментарно, стали заповнювати. Це засвідчує той факт, що сучасні автори дедалі частіше звертаються до окресленої проблематики на рівні дисертаційних робіт (О. І. Анатольєва, Р. І. Благута, І. В. Дегтярьова, І. М. Доляновська, Д. О. Калмиков, В. М. Ярош та ін.). Проте системний юридико-психологічний аналіз використання дітей для заняття жебрацтвом у жодній із відомих наукових публікацій комплексно не здійснено. Такий стан наукового розроблення проблематики негативно позначається на практиці. Зазначене акцентує актуальність обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021), Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 року № 453), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126-р), Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 року № 579), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 року № 454), Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради від 21 грудня 2020 року, протокол № 23).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 24 грудня 2013 року (протокол № 32).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є розроблення теоретичних засад і науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на вдосконалення протидії використанню дітей для заняття жебрацтвом як суспільно небезпечному феномену загалом та індивідуальним формам неадекватної соціалізації дитини зокрема.

Для досягнення мети необхідно було виконано такі *задачі*:

- висвітлити історичні передумови та сучасний стан дитячого жебрацтва в Україні;
- визначити юридико-психологічну сутність протиправних діянь у виді використання дитини для заняття жебрацтвом;
- схарактеризувати соціальні та соціально-психологічні чинники використання дитини для заняття жебрацтвом в Україні;
- надати психологічну характеристику дитини, яку використовують для заняття жебрацтвом;
- обґрунтувати концептуальні засади і пріоритетні напрями організації та забезпечення профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом;

– розробити рекомендації щодо системи індивідуально-профілактичних і психологічних заходів протидії дитячому жебрацтву.

Об'єкт дослідження – жебрацтво як юридико-психологічний феномен.

Предмет дослідження – юридико-психологічна характеристика використання дітей для заняття жебрацтвом.

Методи дослідження. Під час здійснення дослідження використано комплекс наукових методів: *історико-правовий* – для вивчення історичних витоків виникнення жебрацтва, сучасного стану дитячого жебрацтва в Україні (підрозділ 1.1); *системно-аналітичний* – для встановлення юридико-психологічної сутності протиправних діянь у виді використання дитини для заняття жебрацтвом (підрозділ 1.2); *структурно-функціональний* – для виокремлення та опису соціальних і соціально-психологічних чинників використання дітей для заняття жебрацтвом в Україні (підрозділ 2.1); *юридико-психологічного моделювання* – для визначення психологічної характеристики дитини, яку використовують для заняття жебрацтвом (підрозділ 2.2); *структурно-функціонального моделювання* – для узагальнення концептуальних засад організації та забезпечення профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом (підрозділ 3.1); *системно-логічний* – для розроблення рекомендацій щодо індивідуально-профілактичних і психологічних заходів протидії дитячому жебрацтву (підрозділ 3.2). *Методи математичної статистики* застосовано для аналізу й узагальнення одержаних емпіричних результатів (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2).

Методи емпіричного психологічного дослідження представлені: спостереженням, опитуванням, анкетуванням та інтерв'юванням, узагальненням незалежних характеристик, тестовими методиками («Соціальний паспорт особистості дитини», «Комплексна експрес-діагностика педагогічної занедбаності дітей» Р. В. Овчарової, методика «Діагностика соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса та Р. Даймонда, Карта спостереження Д. Стотта, методика Т. Дембо – С. Рубінштейна, Характерологічний опитувальник К. Леонгарда – Г. Шмішека, методика «Смисложиттєві орієнтації» Д. О. Леонтєва, методика «Експрес-діагностика емпатії» І. М. Юсупова, опитувальник А. Басса – А. Дарки, Малюнковий апперцептивний тест), констатувальним і формувальним експериментами (підрозділи 2.1, 2.2).

Емпіричну базу дослідження становлять звіти Офісу Генерального прокурора, МВС, НПУ та Державної служби статистики України за 2012–2024 роки; матеріали вивчення 146 кримінальних проваджень за ст. 150-1 КК України; зведені дані опитування 35 працівників служби превентивної діяльності, 100 респондентів щодо ставлення до жебраків із дітьми; результати бесід і психодіагностичного дослідження 130 учнів загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл-інтернатів м. Києва та м. Івано-Франківська; результати констатувального та формувального експериментів за участю 30 учнів Івано-Франківської загальноосвітньої середньої школи-інтернату.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням проблеми

використання дітей для заняття жебрацтвом. На підставі проведеного дослідження сформульовано низку положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

– систематизовано чинники, що обумовлюють використання дітей для заняття жебрацтвом у сучасній Україні. До об'єктивних чинників належать: процеси соціальної диференціації в суспільстві, на тлі яких збільшується маргінальний прошарок населення за рахунок малозабезпечених громадян; наявність специфічної «еволюції» жебрацтва – від випрошування під церквою до організованих груп, які розміщують немічних старців чи малолітніх дітей у людних місцях або виманюють гроші за допомогою Інтернету й телефонних повідомлень; збільшення кількості та питомої ваги неблагонадійних і функціонально неспроможних сімей. До соціально-психологічних чинників належать: фактична безкарність дорослих злочинців, потуральне ставлення громадян до дитячого жебрацтва, а також зловживання в умовах масового волонтерського руху;

– сформовано кримінально-психологічний портрет особи, яка використовує дитину для заняття жебрацтвом: злочин вчиняють переважно жінки віком 25–35 років, безробітні, що мешкають у містах, незаміжні або такі, що перебувають у цивільному шлюбі. Більшість із них раніше не притягували до кримінальної відповідальності. Їм притаманні низький рівень освіченості (більшість мають неповну середню освіту або взагалі без освіти), наявність на утриманні однієї або двох, а то й трьох і більше дітей;

– надано психологічну характеристику дитини як об'єкта використання для заняття жебрацтвом: таким особам (відповідно до віку) притаманні переважно низький рівень соціально-психологічної адаптації, особистісна тривожність, несформоване й недиференційоване уявлення про себе, невпевненість і незадоволеність собою, неприйняття себе як значущої особистості, недостатня комунікабельність, емоційна нестійкість і виснажуваність, схильність до раптових змін настрою, імпульсивність, слабка волева регуляція поведінки, наявність тенденцій до саморуйнування у формі схильності до адиктивної поведінки;

– виокремлено основні напрями та рівні запобігання використанню дитини для заняття жебрацтвом. Первинна профілактика передбачає заходи, спрямовані на запобігання виникненню певної події чи поведінки, які виникають уперше, тобто запобігання використанню дітей для заняття жебрацтвом ще до того, як воно може виникнути. Вторинна профілактика становить комплекс соціально-економічних, соціально-психологічних та організаційних заходів, спрямованих на усунення виражених чинників ризику, що за певних умов можуть призвести до жебракування дитини (втрата батьками джерела доходів чи високий ризик їх втрати, схильність до алкоголізму або наркоманії, домашнє насильство, складні життєві обставини). Третинна профілактика стосується безпосередньо дітей-жебраків та їхніх батьків або осіб, які їх замінюють і схиляють дітей до занять жебрацтвом або використовують їх у занятті жебрацтвом;

– обґрунтовано необхідність внесення змін до Кримінального кодексу України, зокрема: вилучити слово «малолітня» з назви та диспозицій ч. 1, 2 ст. 150-1 КК; назву та диспозиції ч. 1, 2 ст. 304 КК викласти в такій редакції: «Втягнення дітей у злочинну діяльність...»;

удосконалено:

– уявлення про історичні витоки жебрацтва;
– розуміння динаміки ставлення до жебрацтва впродовж історії людства;
– тлумачення класифікації жебраків за окремими підставами в історичному контексті;

– концепцію гуманізації кримінального покарання стосовно окремих категорій правопорушників;

– тлумачення співвідношення правових понять «втягнення дитини...» та «використання дитини...»;

– кримінально-правове значення диференціації потерпілих за віком;
– типологію підлітків-жебраків;
– психологічний зміст різновидів, рівнів і функцій профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом;

– психологічну сутність превентивних заходів протидії втягненню дитини до занять жебрацтвом;

дістало подальший розвиток:

– генеза вчення про засади кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом;

– компаративістський підхід до законодавства зарубіжних країн щодо встановлення відповідальності за використання дитини для заняття жебрацтвом;

– розуміння недоліків формального статистичного підходу під час виявлення кримінологічних тенденцій у структурі й динаміці злочинності;

– психологічна специфічність неблагонадійних і функціонально неспроможних сімей;

– обґрунтування парадоксальності ставлення громадян до використання дітей для заняття жебрацтвом;

– модель соціально-психологічної дезадаптації дітей-жебраків;

– систематизація напрямів протидії дитячому жебрацтву й завдання основних її суб'єктів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення, висновки та рекомендації може бути використано за такими напрямками:

– *освітній процес* – під час підготовки лекцій, навчально-методичних матеріалів, тестових завдань з навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Кримінальна психологія», «Вікова психологія», «Кримінальне право України», «Кримінологія» (акт Національної академії внутрішніх справ від 8 липня 2024 року);

– *науково-дослідна діяльність* – для подальших досліджень проблем удосконалення кримінального законодавства, зокрема кримінально-правової норми, яка встановлює відповідальність за використання малолітньої дитини для

заняття жебрацтвом (акт Національної академії внутрішніх справ від 8 липня 2024 року).

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ. Основні положення роботи, її висновки та рекомендації оприлюднено на трьох наукових конференціях, а саме: «Актуальні питання та перспективи розшукової роботи в діяльності підрозділів кримінальної поліції» (Київ, 28 березня 2024 року); «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України» (Київ, 18 квітня 2024 року); «Актуальні проблеми охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану та післявоєнний період» (Київ, 23 травня 2024 року).

Публікації. Основні матеріали за темою дисертації висвітлено в семи наукових публікаціях, серед яких три наукові статті – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у зарубіжному науковому виданні, а також три тези – у збірниках доповідей науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Робота містить вступ, три розділи, що мають шість підрозділів, висновки, список використаних джерел (178 найменувань) і дев'ять додатків. Повний обсяг дисертації становить 251 сторінку, з них обсяг основного тексту – 163 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми; визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; окреслено мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження; висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо їх апробації та впровадження, а також щодо кількості публікацій, у яких відображено основні положення дисертаційної роботи.

Розділ 1 «Використання дитини для заняття жебрацтвом як юридико-психологічний феномен» охоплює два підрозділи, у яких розглянуто історичні передумови та сучасний стан дитячого жебрацтва в Україні, визначено юридико-психологічну сутність протиправних діянь у виді використання дитини для заняття жебрацтвом.

У *підрозділі 1.1 «Історичні передумови та сучасний стан дитячого жебрацтва в Україні»* узагальнено історіографію та феноменологію жебрацтва.

Зауважено, що ставлення суспільства до жебрацтва має давню історію. Ще на перших етапах розвитку культурного середовища жебраками ставали люди, яких плем'я виганяло через порушення соціальних норм, вияви боягузтва в бою тощо. Унаслідок усталення сімейних відносин з'явилися прошарки населення, які з різних причин залишалися поза увагою суспільства (немічні, каліки, несімейні та бездомні). Формуванню поблажливого ставлення до жебраків сприяло поширення християнства з його заповіддю про любов до ближнього.

У Європі в XII–XIV ст. жебрацтво стало масовим явищем, відбулося відторгнення жебраків як суспільного елемента. Жебракування офіційно визнано соціальним злом, і держава вдається до нормативно-правового регламентування відносин суспільства й жебраків, зокрема їх примусового утримання в спеціально створених установах тюремного типу. У Російській імперії за часів Петра I жебрацтво також засуджували, а «професійних» жебраків карали. Водночас непрацездатне населення стало отримувати соціальну допомогу від держави, а працездатне – зобов'язане працювати під загрозою ув'язнення.

Кримінальну відповідальність за використання дітей для заняття жебрацтвом батьками, опікунами чи піклувальниками вперше було встановлено Укладенням про покарання кримінальні і виправні (1845). Першим систематизованим законодавчим документом на теренах України, що встановлював кримінальну відповідальність батьків за залучення дітей до жебрацтва, став Кримінальний кодекс УСРР (1927). Згідно зі ст. 208 КК УСРР (1960), встановлено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, проституцією, азартними іграми, а також використання неповнолітніх для паразитичного існування. У чинному Кримінальному кодексі України відповідальність за втягнення дитини в жебракування закріплено в ст. 150-1 та ст. 304.

Порівняльний аналіз кримінального законодавства інших країн щодо відповідальності за використання дитини для заняття жебрацтвом дав змогу констатувати наявність таких відмінностей: по-перше, така норма знаходиться в різних розділах чи главах кримінального закону; по-друге, поряд із суспільно небезпечним діянням у формі «використання», у диспозиціях статей визначено й інші діяння; по-третє, є різні підходи до визначення особи, потерпілої від використання для заняття жебрацтвом чи втягнення в жебрацтво.

Запропоновано таку класифікацію жебраків: 1) ті, що займаються жебрацтвом тимчасово (від випадку до випадку, за певних обставин), у зв'язку зі скрутною життєвою ситуацією; 2) ті, що займаються жебрацтвом постійно, – непрацездатні громадяни, які не одержали відповідної підтримки з боку сім'ї чи суспільства; 3) «професійні» жебраки – особи, для яких збирання милостині є різновидом трудової діяльності, іншої суспільно корисної роботи вони не шукають.

У підрозділі 1.2 «Юридико-психологічна сутність протиправних діянь у виді використання дитини для заняття жебрацтвом» здійснено кримінологічно-психологічну та кримінально-психологічну характеристики жебрацтва.

Обґрунтовано, що спонукання дітей до заняття жебрацтвом притаманне маргінальним прошаркам населення, які в дитинстві були позбавлені належних умов соціалізації, у них від найближчого оточення формувалася установча психологічна готовність до асоціального способу життя.

Сформульовано авторську позицію стосовно найдискусійніших аспектів застосування ст. 150-1 КК України. Перший із них представлено невідповідністю між даними офіційних статистичних звітів, згідно з якими кількість кримінальних проваджень, порушених за ст. 150-1 КК України, зменшується, і реальною

ситуацією (кількістю проваджень), для чого немає об'єктивних передумов. Пояснення такої ситуації полягає в складності документування цього злочину, що пов'язано з недосконалістю нормативної бази й неоднозначністю її тлумачення. Передусім це стосується вказівки на «систематичність» використання дитини для заняття жебрацтвом. Друга проблема полягає в притягненні винного до відповідальності. У більшості випадків до осіб, які використовували дітей для заняття жебрацтвом, суди застосовували ст. 75 КК України, тобто їх звільняли від відбування покарання з випробуванням. Така гуманність зумовлена насамперед тим, що суб'єктом злочину є матір, яка має на утриманні й інших дітей. Однак під час детальнішого аналізу доводиться констатувати цинічне ставлення держави до своїх громадян: мати, яка не працює, з декількома дітьми на руках потребує не гуманного вироку суду, а надійної системи соціального захисту для забезпечення дітям нормальних умов для існування. З другого боку, стає зрозумілим небажання працівників органів поліції встановлювати та притягати до кримінальної відповідальності таких осіб, оскільки «випробування» знову буде відбуватися на території їх обслуговування.

Зрештою, видається недоцільною диференціація потерпілих за віком, як пропонує ст. 150-1 і 304 КК України. Вона не просто нехтує тим фактом, що всі неповнолітні діти повинні бути захищені законом однаково, а й ускладнюють кваліфікацію протиправних діянь винних осіб. Крім того, така диференціація є психологічно некоректною, оскільки не враховує вікової та особистісної динаміки дітей із соціально неблагонадійного середовища, які вирізняються соціальною та педагогічною занедбаністю, часто мають межовий рівень інтелектуального розвитку, можуть бути розумово відсталими.

Розділ 2 «Психологічна природа системи детермінант і механізмів використання дитини для заняття жебрацтвом» має два підрозділи, у яких виокремлено соціальні та соціально-психологічні чинники використання дітей для заняття жебрацтвом в Україні, а також емпірично обґрунтовано психологічні особливості дитини, яку використовують для заняття жебрацтвом.

У підрозділі 2.1 *«Соціальні та соціально-психологічні чинники використання дітей для заняття жебрацтвом в Україні»* наведено аргументи на користь того, що основними чинниками зростання рівня дитячого жебракування в Україні є соціально-економічні проблеми, серед яких: зниження рівня доходів сімей з дітьми, часто до катастрофічно низького рівня, безробіття дорослих членів сім'ї; поширеність кризових явищ у сім'ї; зростання рівня криміналізації суспільства за одночасного ослаблення механізмів контролю за правопорушниками, а також недосконалість механізмів виявлення й покарання дорослих, які втягують дітей у заняття жебрацтвом.

У цьому контексті акцентовано на збільшенні кількості функціонально неспроможних сімей. Основні відмінності таких сімей полягають у їх негативному, десоціалізаційному впливі на формування особистості дитини, що призводить до її віктимізації та поведінкових відхилень. Сімейна неблагонадійність може мати різні вияви: психічні (погрози, пригнічення особистості, нав'язування асоціального способу життя тощо), фізичні (жорстокі

покарання, побої, насильство, примус до заробітку грошей різними способами, відсутність їжі), соціальні (вигнання з дому, відбирання документів, шантаж тощо).

Встановлено, що основна кількість дітей-жебраків представлена сьогодні віковою категорією 7–10 років (67 %). Утім дорослі жебраки з немовлятами на руках і з дітьми дошкільного віку також не є винятком. Більшість громадян (59 %) поблажливо ставляться до цього явища й дають їм дрібні гроші; лише третина опитуваних прагнули б протидіяти жебракуванню, проте реальних заходів для цього не вжили. Серед почуттів, які громадяни мають до жебраків з малолітніми дітьми, найпоширенішими є жалість (47 %), недовіра (21 %), зневага (15 %), байдужість (10 %).

Констатовано, що загалом ставлення громадян до дитячого жебрацтва має парадоксальний характер. Попри те, що більшість респондентів (66 %) усвідомлює, що жебраки так чи інакше пов'язані з кримінальними структурами, що жебрацтво є своєрідним бізнесом (42 %) і способом заробітку (62 %), а малолітні діти є лише «інструментом», який може цей заробіток значно підвищити, люди продовжують давати милостиню, передусім дітям (51 %) і жінкам з дітьми (45 %). Таке ставлення не тільки не перешкоджає подоланню цього асоціального явища, а й сприяє його подальшому поширенню.

У підрозділі 2.2 *«Психологічна характеристика дитини, яку використовують для заняття жебрацтвом»* представлено результати вивчення соціальної ситуації розвитку дітей-жебраків: низький матеріальний, соціальний та моральний статус їх найближчого оточення: 88 % сімей живуть за рахунок державної соціальної допомоги й тимчасових заробітків; 65 % дітей мають неповну сім'ю; у 20 % респондентів батько перебуває в місці позбавлення волі. Водночас поширеними є випадки жорстокого поводження з боку батьків або взагалі цілковитого ігнорування ними дітей. У всіх дітей, залучених до жебрацтва, виявлено негативне емоційне тло відносин із дорослими в школі й однолітками, їм притаманне негативне ставлення до навчання.

Виокремлено три типи малолітніх жебраків залежно від терміну їх перебування у вуличному середовищі. До першого типу належать діти, які втекли від жорстокого поводження вдома, голоду, непорядкованості або несправедливості вихователів у дитячому будинку й перебувають на вулиці менше ніж місяць. Вони ще не встигли адаптуватися, не втратили надію на повернення в сім'ю, намагаються різними способами заробляти на життя. До другого типу належать діти, які пробули на вулиці понад місяць і зазнали жорстокого поводження та насильства після втечі з дому або дитячого закладу. Вони вже є об'єктами жебракування в руках впливових дорослих – представників кримінального світу. До третього типу належать підлітки, які залишили домівку понад рік тому, – це учасники антисуспільних груп, яких залучають до вчинення злочинів дорослі злочинці.

Визначено такі основні психологічні особливості дітей-жебраків: високий рівень тривожності, неадекватна самооцінка (несформоване й недиференційоване уявлення про себе), підвищена емоційна виснаженість, емоційно-вольова

незрілість, схильність до раптових змін настрою, недостатня керованість своєю поведінкою, імпульсивність.

Розділ 3 «Профілактика протиправних діянь щодо використання дітей для заняття жебрацтвом як системний психолого-правовий феномен» містить два підрозділи, у яких висвітлено авторське бачення системи профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом, окреслено індивідуально-профілактичні та психологічні заходи протидії дитячому жебрацтву.

У підрозділі 3.1 «*Організація та забезпечення профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом*» обґрунтовано, що основними напрямками запобігання дитячому жебрацтву є: 1) забезпечення правопорядку та рівня суспільної безпеки шляхом зведення до мінімуму обставин, які дозволяють використовувати дитину для заняття жебрацтвом; 2) захист прав і законних інтересів дітей-жебраків, забезпечення сприятливих умов для їх утримання, виховання та розвитку; 3) соціальна реабілітація та психологічна корекція дітей, схильних до занять жебрацтвом.

З огляду на основні напрями протидії дитячому жебрацтву, завданнями суб'єктів у межах первинної профілактики мають бути: *для служби у справах дітей* – розроблення і здійснення заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей; *для служби превентивної діяльності (сектору ювенальної превенції)* – проведення роботи, пов'язаної із запобіганням жебрацтву дітей, здійснення правового виховання батьків, схильних до використання дітей для заняття жебрацтвом; *для органів праці та соціального захисту* – забезпечення своєчасної виплати всіх видів державної допомоги сім'ям з дітьми, проведення вибіркового обстеження умов проживання та виховання дітей.

Основними завданнями суб'єктів у межах вторинної профілактики є: *служба у справах дітей* – обстеження сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; тимчасове вилучення дитини із сім'ї без позбавлення батьківських прав з проведенням профілактичної роботи з батьками; *центри соціальних служб для сім'ї та дітей* – виявлення жінок, які мають намір відмовитися від дитини або використовувати її для заняття жебрацтвом, надання їм адресної соціальної допомоги; виявлення та надання соціальної допомоги сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах; *служба превентивної діяльності (сектор ювенальної превенції)* – розшук дітей, які залишили сім'ї, освітньо-виховні заклади та спеціальні установи; виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у жебрацтво або іншу антисуспільну діяльність; вилучення дітей із сімей, перебування в яких загрожує їх життю або здоров'ю, влаштування таких дітей до притулків.

Завдання суб'єктів у межах третинної профілактики: *служби у справах дітей* – здійснення роботи з батьками, опікунами та піклувальниками з приводу усунення причин і умов, які призвели до порушення прав дітей; запровадження методик вуличної соціальної роботи з дітьми-жебраками, вилучення дітей з вулиці; *притулки для дітей* – надання тимчасового притулку дітям, які опинилися в складних життєвих обставинах, залишили сім'ю чи освітній заклад; створення

належних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності дітей, їх навчання, праці та дозвілля; *центри соціально-психологічної та корекційної реабілітації дітей* – надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги дітям-жебракам; проведення психолого-педагогічної корекції відповідно до індивідуальних потреб кожної дитини.

У підрозділі 3.2 «Індивідуально-профілактичні та психологічні заходи протидії дитячому жебрацтву» визначено, що до основних функцій індивідуальної профілактики дитячого жебрацтва належать: регулятивна, діагностична, прогностична, консультативна та виховна. Виконуючи регулятивну функцію, профілактика використання дітей для заняття жебрацтвом має на меті забезпечити таку поведінку батьків чи інших дорослих, яка відповідає б соціальним нормам. Діагностична функція полягає в тому, щоб виявляти чинники, які породжують і сприяють поширенню використання дітей для заняття жебрацтвом у конкретному соціальному середовищі. Здійснення прогностичної функції збагачує теорію та практику профілактики дитячого жебрацтва випереджальною інформацією. Консультативна функція передбачає надання батькам, учителям та іншим суб'єктам рекомендацій з питань запобігання та протидії використанню дітей для заняття жебрацтвом. Виховна функція полягає в реалізації засад гармонійної соціалізації дітей з метою недопущення формування в них поведінкових девіацій.

Аргументовано, що специфічний особистісний профіль дітей-жебраків потребує психологічної корекції, зміст якої представлено в освітньо-профілактичній програмі «Психолого-педагогічні проблеми профілактики дитячого жебрацтва». Її опанування передбачає набуття знань і формування вмінь створення позитивного «Я-образу», конструктивних моделей поведінки, планування власного майбутнього.

Формувальний експеримент передбачав реалізацію таких завдань: а) інформування підлітків про сутність феномену жебрацтва, його причини та передумови виникнення, що дає змогу сформулювати адекватне сприйняття власної поведінки та поведінки дорослих (зміни в інтелектуальному компоненті соціальних установок); б) формування адекватного емоційного ставлення до феномену жебрацтва (зміни в емоційному компоненті соціальних установок); в) формування поведінкових реакцій, альтернативних жебрацтву (зміни в поведінковому компоненті соціальних установок). Такий підхід дає змогу особі протистояти використанню для заняття жебрацтвом завдяки усвідомленню віктимогенної сутності відповідних соціальних ситуацій.

Теоретична частина програми «Психолого-педагогічні проблеми профілактики дитячого жебрацтва» передбачає опанування окремих, проте логічно пов'язаних знань щодо жебрацтва та десоціалізаційного впливу використання дітей для жебракування, методів і засобів позитивної трансформації особистості. Практична частина програми представлена обговоренням та аналізом низки конкретних ситуацій, виконанням рольових завдань, спрямованих на розвиток відповідних умінь і навичок, а також наданням індивідуалізованих рекомендацій.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено характеристику використання дитини для заняття жебрацтвом з позицій юридичної психології, визначено психологічну природу системи детермінант і механізмів такого протиправного діяння, запропоновано систему профілактичних та психологічних заходів протидії дитячому жебрацтву.

На підставі виконаного дослідження сформульовано такі висновки.

1. Витоки жебрацтва сягають давнини. Дорослий жебрак у супроводі дитини був типовим явищем для європейських міст з XII ст., причому ставлення до них коливалося від абсолютно толерантного (у контексті християнської заповіді про любов до ближнього) до офіційно засуджуваного (як соціального зла, що потребує викорінення).

2. Використання дитини для заняття жебрацтвом – переважно «жіночий» злочин (91,1 %). Такі особи входять до категорії молодіжного віку (69,9 %), є безробітними (83,6 %), мешкають у містах (74,0 %), незаміжні (56,2 %) або перебувають у цивільному шлюбі (19,2 %). Більшість із них раніше не притягали до кримінальної відповідальності (89,7 %). Вони мають низький рівень освіченості (неповну середню освіту мали 40,4 % осіб, не мали освіти 26,7 %), мають на утриманні одну або дві дитини (49,3 %), троє та більше дітей (44,5 %). Водночас лише 39,5 % осіб, які мали право на одержання державної допомоги на дітей, перебували на обліку в Управлінні праці та соціального захисту населення.

3. Вказівка на вік дитини в назві та диспозиціях ч. 1, 2 ст. 150-1 КК України є некоректною: заняття жебрацтвом є психотравмувальною ситуацією для дитини будь-якого віку, і що вона старша – то більшої їй спричиняють шкоди. Зазначене дає підстави запропонувати таку редакцію цієї статті:

Стаття 150¹. Використання дитини для заняття жебрацтвом

1. Використання батьками або особами, які їх замінюють, дитини для заняття жебрацтвом...

2. Ті самі дії, вчинені щодо чужої дитини...

Стаття 304 КК України передбачає кримінальне покарання за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми. Аналіз завершених провадженням кримінальних справ за цією статтею засвідчує, що всі вони стосуються втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, тобто втягнення неповнолітніх у пияцтво, заняття жебрацтвом й азартними іграми не набуло самостійного кримінально-правового значення. Водночас ст. 150-1 та 304 КК частково дублюють одна одну, що ускладнює їх практичне застосування. Тому назву й диспозиції ч. 1, 2 ст. 304 КК доцільно викласти в такій редакції: «*Втягнення дітей у злочинну діяльність...*».

4. До соціальних чинників використання дітей для заняття жебрацтвом у сучасному українському суспільстві належать: активні процеси соціальної диференціації в суспільстві, на тлі яких виявляється соціальна нерівність, збільшується маргінальний прошарок населення за рахунок малозабезпечених громадян держави; наявність специфічної «еволюції» жебрацтва, яке пройшло

шлях від випрошування під церквою до організованих груп, які розміщують німецьких старців чи малолітніх дітей у людних місцях або виманюють гроші за допомогою Інтернету й телефонних повідомлень; збільшення кількості та питомої ваги неблагонадійних і функціонально неспроможних сімей, обумовлене низьким матеріальним рівнем життя, значною полярністю доходів різних верств населення, руйнуванням системи державної підтримки інвалідів, які стають «матеріалом» для використання злочинним бізнесом їх як жебраків.

До соціально-психологічних чинників поширення використання дітей для заняття жебрацтвом належать: фактична безкарність дорослих злочинців, потуральне ставлення громадян до дитячого жебрацтва та поширеність девіантних форм поведінки, а також масовість волонтерського руху в сучасній Україні.

5. Залежно від спрямованості порушення адаптаційних механізмів модель соціально-психологічної дезадаптації дітей-жебраків представлена критеріями внутрішнього (реалізація особистісного потенціалу, емоційне самопочуття) та зовнішнього (інтеграція особистості з макро- та мікросередовищем) характеру. Показниками внутрішньої дезадаптації дітей є: неадекватна самооцінка, незадоволеність собою, неприйняття себе як значущої особистості, зниження контролю за власною поведінкою, тенденція до саморуйнування (різні види адиктивної поведінки). Дезадаптація за зовнішнім критерієм зумовлена невідповідністю реальної поведінки особистості установкам суспільства, вимогам середовища, поширеним у соціумі правилам.

6. Залежно від характеру застосовуваних заходів профілактику використання дітей для заняття жебрацтвом можна поділити на: соціальну – комплекс соціально-педагогічних, психологічних, медичних та інших заходів, спрямованих на запобігання протиправній поведінці загалом; соціально-правову – суспільний та юридичний вплив на дорослих і дітей з метою формування вмінь та навичок соціально адекватної поведінки; етичну – попередження аморальної поведінки батьків та їх дітей шляхом орієнтованості на моральні цінності.

Первинна профілактика передбачає заходи, спрямовані на запобігання певній події чи поведінці, тобто запобігання використанню дітей для заняття жебрацтвом ще до того, як воно може виникнути. Вторинна профілактика становить комплекс соціально-економічних, соціально-психологічних та організаційних заходів, спрямованих на усунення чинників ризику, що за певних умов можуть призвести до жебракування дитини. Третинна профілактика стосується дітей-жебраків і дорослих осіб, які схиляють дітей до занять жебрацтвом або використовують їх у занятті жебрацтвом.

7. Основна мета профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом – створення оптимальних соціокультурних і матеріальних умов. Її слід реалізовувати за такими напрямками: виокремлення чинників, які сприяють появі дітей-жебраків, дітей «групи ризику»; визначення особливостей виховного потенціалу соціального середовища; прогнозування впливу на поведінку дитини результатів упроваджених профілактичних заходів, а також механізмів визначення їх ефективності; консультування батьків, учителів та інших суб'єктів з

питань профілактики використання дітей для заняття жебрацтвом, своєчасного виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; сприяння мінімізації негативного впливу соціального середовища; контроль та оцінювання ефективності заходів з профілактики дитячого жебрацтва; зміцнення координації між суб'єктами, пошук додаткових ресурсів; вивчення та поширення передового зарубіжного та вітчизняного досвіду, розроблення та поширення відповідного навчально-методичного, інформаційного матеріалу.

8. Унаслідок проведеного формувального експерименту в дітей, схильних до заняття жебрацтвом, позитивно змінилися інтелектуальний та поведінковий компоненти соціальної установки. Водночас достовірних зрушень емоційного компонента не відбулося, тобто здійснений психологічний вплив не став достатнім для зміни ставлення до жебрацтва як такого. Отже, слід констатувати наявність певних тенденцій трансформації особистості, а не переорієнтованість вектору її загального розвитку. Одержані результати доводять принципову можливість корекції девіантної поведінки дітей-жебраків шляхом впливу на структурні складові їх особистості. Індикаторами ефективності такої психокорекційної роботи слід вважати: розвиток соціальної компетентності, зміну рейтингу життєвих цінностей, зміцнення в дитини соціального імунітету.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Максимів І. І. Історичні витоки розуміння жебрацтва як юридико-психологічного феномену. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2023. Вип. 6. С. 157–173.

2. Максимів І. І. Психологічні засади профілактичних заходів протидії дитячому жебрацтву. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 96–102.

3. Максимів І. Юридико-психологічна сутність протиправних діянь у виді використання дитини для заняття жебрацтвом. *Věda a perspektivy*. 2024. № 4 (35). С. 149–160.

4. Максимів І. І. Нормативно-правові засади протидії дитячому жебрацтву в зарубіжних країнах та в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 799–803.

5. Максимів І. І. Дитяче жебрацтво як юридико-психологічний феномен. *Актуальні проблеми охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану та післявоєнний період* : зб. матеріалів міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 23 трав. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 147–151.

6. Максимів І. І. Правові засади протидії дитячому жебрацтву в зарубіжних країнах. *Актуальні питання та перспективи розшукової роботи в діяльності підрозділів кримінальної поліції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 28 берез. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 384–388.

7. Максимів І. І. Протиправні діяння у виді використання дитини для заняття жебрацтвом: юридико-психологічна характеристика. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої*

освіти МВС України : матеріали VI міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 квіт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 216–220.

АНОТАЦІЯ

Максимів І. І. Юридико-психологічна характеристика використання дітей для заняття жебрацтвом. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024.

Дисертація є першим у вітчизняній юридичній психології комплексним юридико-психологічним дослідженням дитячого жебрацтва.

Проаналізовано історичні передумови виникнення жебрацтва загалом і генезу кримінальної відповідальності за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом зокрема. З'ясовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки цього виду злочину. Виявлено основні характеристики та фактори соціально-психологічної дезадаптації дітей-жебраків. Окреслено типові ознаки особи, яка використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом. Запропоновано комплексну систему заходів запобігання використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Розроблено пропозиції з удосконалення законодавства та соціальної практики у сфері запобігання та протидії дитячому жебрацтву.

Ключові слова: жебрацтво, малолітня дитина, використання, соціально-психологічні ознаки, кримінально-правові ознаки, профілактика.

SUMMARY

Maksymiv I. . Legal-psychological characteristics of use of child for engaged in begging. – *Manuscript.*

PhD in Law thesis, specialty 19.00.06 – Juridical Psychology. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2024.

The dissertation is the first comprehensive legal-psychological study of child begging in domestic legal psychology.

The systematic analysis of historical, criminal-legal and socio-psychological prerequisites of using a child for begging as a criminal phenomenon has shown the existence of a connection between the existence of the above-mentioned socially dangerous act and the economic and socio-political situation in the country. It is impossible to overcome this negative phenomenon without identifying and comprehensively addressing the underlying causes and conditions of its existence.

Child begging in our country is dangerous in the sense of criminalization of society. This situation has a threatening potential for the formation of modern Ukraine as a European democratic country. On the territory of our country begging is identified with neglect and homelessness. Due to modern circumstances, this antisocial phenomenon is acquiring threatening proportions.

Generalization of objective and subjective factors of child begging allowed us to identify its main causes. Thus, the objective causes include: economic and political crisis in the state; imperfection of the modern system of guardianship and trusteeship; inability of the state system of upbringing to provide social adaptation of children in boarding schools and special educational institutions; inability of the family to improperly perform educational functions; abuse of parents in the form of earning money on the poverty of children, etc. The subjective causes are the relationship between the relationship between the children and their parents. Subjective causes lie in the relationship between the macro- and micro-environment of underage children, where cruel treatment of them by parents or persons in loco parentis is perceived as the norm.

As a result of empirical research and secondary analysis of data from similar studies conducted by the author, the main characteristics and factors of socio-psychological disadaptation of child beggars were identified. It was confirmed that child begging is a consequence, first of all, of destructive child-parent relations in the family, as well as socio-psychological disadaptation of the child in school and peer group. The objective and subjective signs of the mentioned type of crime have been revealed.

Based on the results of the study of socio-demographic, criminal-legal and moral-psychological characteristics of 146 persons convicted under article 150-1 of the Criminal Code of Ukraine, their characteristic criminological significant and psychological features were determined. On this basis, a criminological-psychological portrait was drawn up of the subject who committed the offense under article 150-1 of the Criminal Code of Ukraine, namely, the use of a minor child for begging.

A comprehensive system of measures to prevent the use of a minor child for begging has been proposed. Proposals on improvement of legislation in the sphere of prevention and counteraction to child begging are developed.

Key words: begging, young child, use, socio-psychological signs, criminal-legal signs, prevention.

Keywords: begging, minor child, use, socio-psychological traits, criminal-legal signs, prevention.